

шини // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. К., 2007. С. 189-190; Степанков В. В. Загадки Чуднова // Визначальні події воєнної історії України середини та другої половини XVII століття: зб. матеріалів наук.-пр. конф. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. С. 43.; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 96.

⁶⁰ Гордон П. Дневник 1659–1667 / П. Гордон; [переклад Д. Федосова]. М. : Наука, 2003. С. 63.

⁶¹ Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania krola Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660 // Tlum. M. A. Hnilko. Warszawa, 1922. Т. III. S. 62, 66.

⁶² Там само. С. 66.; Гордон П. Дневник... С. 63.

Oleksandr Matskov. Hike troops of Yuri Khmelnytsky to Slobozia 1660: the problem of determining its route. Based on the analysis of archival materials, published sources and literature we have attempted to recreate the route the troops of Hetman Yuri Khmelnytsky during the campaign in the autumn of 1660. According to regulations Vasylykivska Rada, the Hetman at the head of the right-Bank regiments were made later and moved another way. Analysis of progress of Ukrainians in settlements allows us to better ascertain the reasons for their delay during the Russo-Ukrainian army V. Sheremeteva was under siege near Lyubar.

Key words: Ukraine, Cossack, Muscovy, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Crimean khanate, Y. Khmelnytsky, V. Sheremetev, the Ukrainian army, the Cossack officers, expedition, route.

Отримано: 10.05.2017 р.

УДК 94(477):321.02(092)«1708»

Олексій Струкевич

ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ЗМІНИ ІВАНОМ МАЗЕПОЮ МОНАРШОЇ ПРОТЕКЦІЇ ВОСЕНИ 1708 Р.

Олексій Струкевич. Політико-культурні чинники зміни Іваном Мазепою монаршої протекції восени 1708 р. Стверджується, що такими чинниками були: постійний політико-культурний конфлікт з московською політичною верхівкою щодо змісту підданства, яке українською стороною розумілося як виконання виключно воєнних обов'язків щодо монарха-протектора; сприйняття українськими політиками себе незалежними від московського царя у соціально-економічному сенсі; перешкодження московськими урядовцями виконанню геть-

маном своїх функцій гаранта незмінності суспільно-політичного устрою Гетьманщини, прав і вольностей українських станів; імперська налаштованість московської верхівки на порушення усталеної схеми прийняття та легітимації політичних рішень щодо Гетьманщини: «за нашим проханням, а монаршим указом»; ігнорування царським урядом спроб І. Мазепи подолати донощицтво українських олігархічних угруповань як інструмент політичної боротьби проти гетьмана; обурення української сторони щодо порушення царем засад договірності: нехтування ним гідності, зусиль і справ підданого у ході виконання ним своєї частини договірних зобов'язань, а з іншого боку, відмова монарха виконувати свої договірні зобов'язання – надавати воєнний захист підданому; близькість до європейських політико-правових цінностей та норм і несприйняття московських.

Ключові слова: Мазепа, Гетьманщина, договірність, підданство, протекція, правове регулювання.

Алексей Струкевич Политико-культурные факторы изменения Иваном Мазепой монаршей протекции осенью 1708 г. Утверждается, что такими факторами были: постоянный политико-культурный конфликт с московской политической верхушкой относительно содержания подданства, которое украинской стороной понималось как выполнение исключительно военных обязательств относительно монарха-протектора; восприятие украинскими политиками себя независимыми от московского царя в социально-экономическом смысле; препятствование московскими управленцами исполнению гетманом своих функций гаранта неизменности общественно-политического строя Гетманщины, прав и вольностей украинских сословий; имперская направленность московской верхушки на нарушение устоявшейся схемы принятия и легитимации политических решений относительно Гетманщины: «за нашим прошением, а монаршим указом»; игнорирование царским правительством усилий И. Мазепы устранить донощительство украинских олигархических группировок как инструмент политической борьбы против гетмана; негодование украинской стороны относительно нарушений царем принципов договорности: игнорирование им чести, усилий и дел подданого в процессе исполнения им своей части договорных обязательств, а с другой стороны, отказ монарха исполнять свои договорные обязательства – предоставлять военную защиту подданому; близость к европейским политико-правовым ценностям и нормам и неприятие московских.

Ключевые слова: Мазепа, Гетманщина, договорность, подданство, протекция, правовое регулирование.

Тема Івана Мазепи приваблює сучасних дослідників не лише в історичному академічному сенсі. Вона актуальна і в історико-прикладному, політичному розумінні. Оцінка життя та діяльності Івана Мазепи й досі залишається справ-

жнім тестом для українських політиків і дозволяє безпомилково визначити серед них патріотів чи облесливих і цинічних нагромаджувачів «електоральних симпатій». Проте історикам немає справи до суб'єктивних оцінок політиків, визначених соціальними інтересами певних суспільних верств чи приватними інтересами окремих фінансово-промислових угруповань. Завдання історичної науки – відтворити картину минулого об'єктивно, безпристрасно і саме з'ясуванням сутності історичних процесів допомогти сучасним соціальним суб'єктам визначитися зі своєю політикою.

Історична постать гетьмана Івана Мазепи привертала і привертає пильну увагу істориків, починаючи від козацьких літописців і завершуючи сучасними дослідниками. Предметом наукового аналізу стали такі складові життя та діяльності гетьмана як: політична діяльність І. Мазепи в умовах великодержавної політики Петра I (М. Костомаров, Ф. Уманець, Б. Крупницький, О. Оглоблин); взаємини гетьмана із суспільними станами Гетьманщини та вплив на нього з боку старшини (О. Лазаревський); військово-політичні взаємини гетьмана із запорозьким козацтвом (Д. Яворницький); загальні характеристики соціального оточення гетьмана (В. Панашенко); особливості функціонування державних інституцій мазепинської доби (М. Слабченко, Л. Окіншевич); історико-біографічні відомості про мазепинських генеральних старшин і полкових урядовців (О. Лазаревський, В. Модзалевський, В. Кривошея); роль і місце у реалізації політики І. Мазепи його соратників (А. Єнсен, О. Субтельний, Б. Крупницький, І. Борщак, О. Гуржій, О. Коваленко, С. Павленко); послідовне розвінчання міфів, ганебних ярликів, стереотипів, створених імперськими дворянською та радянською історіографіями (С. Павленко); дипломатична діяльність гетьмана та його меценатство (М. Грушевський, Б. Крупницький, Т. Таїрова-Яковлева); іконографія І. Мазепи та козацької старшини XVII–XVIII ст. в образотворчому мистецтві (О. Ковалевська); висвітлення особи І. Мазепи в сучасних йому західноєвропейських джерелах (Т. Мацьків); та в українській історіографії (Д. Дорошенко, О. Ковалевська)¹.

Життя та діяльність гетьмана розгорталася у таких суперечливих історичних обставинах, що історикам недостатньо аналізу за допомогою формально-правового, політичного та національнопатріотичного інструментарію. Проаналізовані за їх допомогою вчинки гетьмана постають нерідко непослідовними, суперечливими і навіть зрадницькими, стосовно українського народу. (Тут йдеться не про зрадництво у розумінні російських імперських інтерпретаторів історії.) Вважаємо, що логіку поведінки І. Мазепи, як гетьмана і державного діяча, у неймовірно складних умовах початку XVIII ст. допоможе з'ясувати політико-культурний аналіз, що бере до уваги «комплекс вірувань, практик та очікувань, який надає порядку і значення політичному життю й готує або дозволяє його носіям створити як глибинні передумови та моделі їхньої політичної поведінки, так і форми та символи, в яких вона артикулюється»².

Приступаючи до аналізу політико-культурних чинників, які спонукали

І. Мазепу змінити протекцію московського царя на протекцію шведського короля, ми виходимо з того, що гетьман насамперед мусив зважати на тогочасні геополітичне становище Лівобережної України, реальний економічний та воєнний потенціал керованої ним Гетьманщини та ієрархію європейських володарів.

Що стосується геополітичного становища України, то воно тоді визначалося перебуванням на перехресті між трьома цивілізаціями: західною християнською, східною християнською та мусульманською. Історичний досвід попередників Мазепи, починаючи з Б. Хмельницького, спонукав гетьмана задовольнятися статусом ілюстріссімуса – залежного володаря, що перебуває під протекцією (захистом) одного з сусідніх сереніссімусів (незалежних володарів) у якості підданого³.

Визнаючи себе підданими того чи іншого монарха, гетьмани розуміли свої підданські обов'язки лише як військові/воєнні обов'язки. Виключно з «військовими випадками» пов'язував своє підданство монархові й І. Мазепа⁴. Водночас, визнання підданства зовсім не суперечило налаштованості на політичну окремішність, суб'єктність та першочерговий захист інтересів власного політичного тіла.

Така, з першого погляду, парадоксальність сприйняття московського монарха і своїх обов'язків щодо нього має своє історичне пояснення. Визнаючи своє підданство московському монарху як сакральній богопомазаній особі, що представляє їх і їхню землю перед Богом та світом, українські політичні діячі не відчували себе залежними від нього. У такій залежності перебували московські дворяни, для яких право на володіння маєтками впливало «з обов'язку дворянської служби цареві і державі». Українці ж прийшли до московського царя добровільно з власною «кров'ю своєю визволеною» землею, з «власними і приватними добрами», а тому «...як і в Західній Європі з лицарського родового права на землю впливають обов'язки лицарського роду супроти землі, супроти Держави»⁵. Таким чином в період до поразки І. Мазепи старшиною головною запорукою свого провідного становища у суспільстві вважали не службу монархові, а захист України-Гетьманщини, її «прав та вольностей», які й визначали український суспільний устрій. Саме вони, а не «царська милість», гарантували українцям життєвий успіх, стабільність і добробут.

Як засвідчують документи, наголошення на готовності служити протекторові насамперед означало готовність захищати українську землю, а заодно, у межах концепції передмур'я або переддверря (так визначав геополітичну роль України що Московської держави І. Брюховецький⁶) територію й державу протектора. Таким чином, під формулюваннями про службу цареві – слід насамперед мати на увазі налаштованість на службу інтересам України. Таке бачення пріоритетів ми прочитуємо у всіх попередників І. Мазепи. Таке розуміння підданства ми знаходимо і в І. Мазепи. Так, вказуючи на службу монарху-протектору як службу Україні, обґрунтовував надання маєтку прилуцькому полковнику І. Стороженку гетьман І. Мазепа. В універсалі від 26 червня 1690 р. ска-

зано, що це вчинено «респектуючи на його пана полковника Прилуцького значні у війську Запорозькому і зичливі послуги, які він здавна чинив і на майбутнє охоче чинити на службі монаршій має»⁷. Військові ж справи, що чинилися «на славу монарху» гетьман одночасно розглядав і як справи для «захисту цілості всенародної»⁸.

Наші висновки щодо І. Мазепи підтверджуються багатьма документами внутрішнього характеру, у яких ідея служби Батьківщині повністю поглинає ідею служби монарху. І якщо гетьман як контрагент договору з монархом все-таки згадував про нього в універсалах, то, наприклад, полковник Д. Горленко 10 квітня 1707 р. про царя не згадує зовсім. Видаючи універсал на право користуватися «до ласки військової» частиною доходів від млина на р. Іченці, одному із представників сім'ї Стороженків полковник брав до уваги лише заслуги ічнянського сотника перед Військом Запорозьким⁹ і цього йому було достатньо.

З огляду на виконувані суспільно-політичні функції в українському суспільстві, гетьмани вважали себе подібними володарям сусідніх держав, у якості ілюстріссімусів. Так, зокрема, розглядав сутність своїх взаємозв'язків з суспільством попередник І. Мазепи І. Самойлович. У листі до царя від 9 грудня 1677 р. він стверджував: «Скрізь у всіх державах і країнах всіляка справа, а особливо військова, на якій вся цілість земель яких і країн тримається, завжди належного зело монаршого або регіментарського потребує опікування»¹⁰. До семантичного ряду «царів, та інших земських володарів» включав і себе – гетьмана в універсалі від 27 червня 1693 р., виданому обивателям міст Остра та Козельця, І. Мазепа¹¹.

Орієнтація на гетьманів як на рівних володарям фіксується і в поширенні гетьманської протекції на об'єкти, що не мали безпосереднього політико-адміністративного зв'язку з гетьманатом як політичною системою, але були включені до складу Гетьманщини господарськи, етно-культурно й територіально. Так гетьмани надсилали свої універсали з визнанням виборів церковних ієрархів¹², брали під свою протекцію монастирі. Представники гетьманів брали участь у церемоніях набуття повноважень щойно обраних міщанами війтів, «декларуючи» гетьманське «схвалення» («зволення»)¹³.

Рівність з володарем у сприйнятті тогочасної еліти та самосприйнятті самих гетьманів ще не означала повного ототожнення гетьмана з володарем. Тоді, коли стосовно реалізації своєї влади гетьмани говорили як про «старшинствування» чи «регіментування». Так, І. Мазепа часто вживав також термін «регіменту мого полки»¹⁴. Походячи від німецького *das Regiment* (перекладається одночасно і як «панування, влада», і як «полк»), дане поняття може бути витлумачене як здійснення влади на рівні управління, урядування. Як формулював сам Мазепа, він «належне в Малій Росії справуючи в порядках виконання»здійснює¹⁵; або має міць в Малій Росії «виправляти і утверджувати всілякі належні порядки...»¹⁶.

Стосовно польського короля управління суспільними справами визначалося як «государювання» (лист П. Дорошенка до Калги-Султана, липень 1674 р.)¹⁷; а стосовно волозького і мултянського господарів як «володіння» (лист І. Самойловича до вказаних господарів, 12 лютого 1678 р.)¹⁸ Безперечно, що суттєвими ознаками, які відрізняли гетьманів від, так би мовити, «досконалих» володарів були походження з немонарших родин та нездійснення над ними спеціального релігійного обряду помазання на володарювання.

Сприйняття і самосприйняття гетьмана як уособлення держави – Війська Запорозького, починаючи з Переяславсько-Московського договору 1654 р. викликало до життя споріднені орієнтації на гетьмана як гаранта незмінності суспільно-політичного устрою Гетьманщини. Зважаючи на них, І. Мазепа, наприклад, 6 травня 1688 р., припускаючи, що московські урядовці можуть на тривалий час затримати, а то й заслати до Сибіру його посла Р. Дмитрашка-Райчу, просив відпустити посла додому одразу ж після виконання ним своєї місії, пояснивши це прохання так: «А заношу цю мою просьбу для того, щоб не було на мене від війська і народу про те нарікання, оскільки поперед мого уряду того не бувало»¹⁹. Так само І. Мазепа зреагував 11 липня 1693 р. з приводу намірів московських воєвод відмежувати до Московської держави частину прилеглих територій Гетьманщини, включаючи с. Хоружівку: «...З якої тих людей скорботи і на мене гетьмана падає нарікання, що за колишніх гетьманів така мені в тих землях завада не була, яка тепер сталася за мого уряду»²⁰. Як гарант прав і вольностей підпорядкованих станів, І. Мазепа повідомляв цареві про всі випадки зловживань московських людей щодо рядового козацтва та посольства.

Як політичному лідеру, що вирішував суспільні справи І. Мазепі потрібна була міцна легітимація його повноважень. Неодмінною умовою їх узаконення було надання гетьманського уряду обов'язково повноважним органом Війська Запорозького – Генеральною радою. Дана умова розглядалася настільки незаперечною, ні за яких умов не порушуваною, що її активно використовували у пропагандистській боротьбі як прихильники, так і опоненти того чи іншого політичного лідера.

Однак до часу гетьманування І. Мазепи значущість цього чинника легітимації ослабла. З одного боку це було зумовлено природноісторичною закономірністю монополізації влади елітою. Для неї це був орган, за допомогою якого соціальні низи з одного боку, а з іншого – московська еліта конкурували з українською елітою за владу, за вплив на гетьмана. З огляду на це старшини намагалися звести роль Ради нанівець. Разом з тим, українська політична верхівка намагалася зберегти Генеральну Раду як символ колективної волі, оскільки потребувала залучення під свої знамена широких мас. Очевидно, саме апелювання до аргументу Ради й дозволяло схилити на свій бік молодше товариство.

Легітимація гетьманської влади Генеральною Радою поступово формалі-

зувалася і втрачала своє самостійне значення. На це вказує той факт, що гетьмани могли і не згадувати даного джерела своєї влади. Так, І. Мазепа 26 червня 1690 р. в універсалі про надання прилуцькому полковнику І. Стороженку с. Ржавця згадує лише про два джерела влади: «А так з милості Божої і за монаршим Ї. Ц. Пр. В ті указом маючи ми гетьман владу...»²¹ У даному разі не доводиться припускати, що це було зроблено випадково. Про Військо Запорозьке і про чернь він згадував на самому початку, але як про об'єктів гетьманської влади, яким про його універсал «відати належить», щоб, звичайно, виконувати. На волю монарха як джерело влади гетьмана Мазепа вказував і в ряді інших документів.

Пошуки легітимації у монаршій волі зумовлювалися, очевидно, визнанням І. Мазепою тогочасної ієрархії володарів, та прагненням продемонструвати позірну лояльність до московського монарха. Факт визнання московського царя, а потім імператора, монархом політично окремішньої України беззаперечно вказує на те, що він розглядався як складова політичної системи Гетьманщини – системи випрацювання, прийняття та реалізації політичних рішень. Виходячи з тогочасних політикокультурних уявлень про харизму царя, богонатхненну природу його влади, будь-яке рішення могло набути чинності лише після монаршого указу. Акт монаршого указу означав для підданих узаконення планованої справи помазанником Божим.

Налаштованість, точніше, тверда позиція щодо виконання політичного рішення лише після його узаконення царем зовсім не заперечували участі української сторони у процесі випрацювання цього рішення. Найвиразніше характер, сутність включеності російського монарха до політичної системи Гетьманщини фіксувався формулою: «за волею вашою государською, а нашим проханням».

Таке бачення старшиною алгоритму прийняття і узаконення суспільно-значущого рішення ми спостерігаємо насамперед стосовно питань внутрішньополітичного життя Гетьманщини. Його можна прослідкувати на прикладі як встановлення за І. Самойловича²², так і скасування за І. Мазепа оренди на продаж горілки. 20 жовтня 1692 р. гетьман І. Мазепа підготував відповідне міркування («мнение») для поінформування царя. Яким же бачився йому механізм прийняття та втілення рішення? Старшини зберуть всю необхідну інформацію з цього питання, запропонують разом з гетьманом на з'їзді рішення і передадуть його на затвердження монарху «і досконалого у той час про ту справу його Монаршого Указу просити будемо». Старшини і гетьман були впевнені, що обґрунтований проект указу цар неодмінно затвердить, бо керуватиметься «превисоким своїм розумом і премудрим розглядом», тобто природними засадами розумної необхідності, якими керувалися й вони. За такої умови І. Мазепа готовий був формулювати: «у всіх справах, і в найменших випадках Указу Їх Монаршого дотримуємо, так найбільше про дотримання Їх пречесних Монарших Грамот повинність Нашу... знаємо»²³.

Кампанія з відновлення орендної плати на роздрібний продаж горілки 1694 р. відбувалася за тим же порядком і завершилася проханням І. Мазепи від 8 квітня 1694 р. про «одержання і утвердження тих оренд указом»²⁴.

Отже, стосовно ролі монарха у механізмі прийняття рішень старшинське коло випрацювало дві позиції: з одного боку, готовність дотримуватися указів свого монарха, а з іншого – потребу грати провідну роль у ході підготовки іменного монаршого указу, тобто політичного рішення. Саме українці мали збирати інформацію, розробляти констатаційну, мотиваційну й імперативну частини майбутнього указу, виявляти ініціативу щодо його подачі. Сам же акт «монаршого затвердження», підписання «монаршого указу» розглядався як надання легітимності рішенням, прийнятим в Україні.

На користь нашим твердженням може послужити і один з проявів так званої «війни маніфестів» 1708–1709 рр. Опираючись на зазначену політико-культурну позицію і намагаючись її використати, І. Мазепа нагадував старшинському загалу, що хоч московський цар і суверен, але він не може стосовно України щось чинити без її згоди. Саме порушенням даної норми гетьман пояснював одну із причин свого виступу на захист прав і вольностей: «...Потенція Московська... без жодної про те з нами згоди (підкреслення наше – О. С.), зачала міста Малоросійські в свою область відбирати». На ґрунті даної позиції І. Мазепа побудував ще ряд пропагандистських маніфестів. Факт прийняття російським царем рішень щодо Гетьманщини «без жодної їхньої згоди» давав гетьману підстави припускати про наявність у московського царя згубних для українців планів «забрати в тяжку неволю, а, не дай Боже! І на тиранські муки», «ім'я Війська Запорозького згладити», «козаків у драгунію і солдатів перевернути, народ Малоросійський навечно собі підкорити»²⁵.

Визначаючи роль і місце монарха у політичній системі Гетьманщини, окремо доводиться виділити зовнішньополітичні справи, до яких залучалися українські збройні сили. У цій сфері, після часу Б. Хмельницького, українська сторона, зважаючи на роль царя як протектора, в більшості випадків визнавала його право на самостійне прийняття рішення, яке могло торкатися інтересів України. З усією очевидністю це проявилось, наприклад, коли на початку 1692 р. від царського уряду надійшов лист із запитом до гетьмана, де і коли та в якій кількості збирати об'єднане військо для походу на південь, на які місцевості наступати. У листі-відповіді гетьман пояснював, що «те ваша Великих Государів монарша здійснює воля, а наш є обов'язок підданський те творити, що Ви Великі Государі укажете, тому покірно те оголошуємо, що і раніше цього того не бувало, щоб гетьмани на військові починання самі від себе і від старшин вносили до монаршого престолу які поради, але після давали завжди волі монаршої». Далі І. Мазепа нагадував, що українська сторона у подібних ситуаціях може лише радити, відповідаючи на конкретні запитання: «...А якщо коли до таких справ гетьманська з старшиною потребувалася порада і розмірковування, то про те були прис[и]лані... особи зі статтями наказу монаршого...»²⁶

Проте історичні реалії засвідчують: така позиція не означала, що у питаннях оборони українська сторона повністю позбавляла себе права голосу та можливості діяти. Так, 25 квітня 1693 р. І. Мазепа, дізнавшись про підготовку кримської та білгородської орд до походу, просив щоб монархи «звеліли наказати богом береженим своїм ц. пр. в-ті військам заздалегідь готуватися на справу військову і наближатися до потрібних українських місцевостей для опору тим неприятелям...» Пам'ятаючи, що без монаршого указу «не тільки ні з ким бою зачинати, і військо об'єднувати, але і з домівок полків рушити нам не годиться», гетьман, незважаючи на це, повідомляв царському уряду: «...Однак писав я, і розіслав в усі полки приказні універсали, яких список надсилаю в Приказ Малої Росії, щоб як городове, так і охоче військо в готовності було до походу воєнного...»²⁷

Військово-зовнішньополітичне підпорядкування московському монарху не позбавляло українську сторону права і можливості пропонувати царю здійснювати різні воєнні акції, що відповідали інтересам України. Так, 7 червня 1693 р. у листі до московських царів І. Мазепа «дерзав» «пропонувати, що не було б те противне пристойності, коли б за вашим ц. пр. в-ті преміцним указом на бусурманські житла піднялися війська». Аргументуючи свою пропозицію, гетьман вказував, що у відповідь на генеральні походи орд уже кілька років подібні походи з українського та московського боку не організовувалися²⁸.

Як свідчать зацитовані документи і в справах воєнно-політичних стосунків з царем все ж мали на увазі схему: спочатку прохання, а потім указ. Царському рішенню у цих справах мало передувати якщо не прохання, то, принаймні, інформація компетентної української сторони про стан справ.

Погоджуючись на підданство монархові-протекторові, українська еліта ні в якому разі не визнавала права на урядування в Україні іноетнічного чиновництва. Дана політико-культурна позиція абсолютно чітко фіксувалася з часу виникнення Української козацької держави Б.Хмельницьким і такою ж зберігалася за часів гетьманування І. Мазепа.

Як особисту образу українські найвищі урядовці сприймали втручання московитів у їхні суверенні прерогативи. Так, гетьман І. Мазепа у січні 1691 р. сприйняв «собі до великого безчестя» факт звернення, до того ж у наказовій формі, київського воєводи М. Ромодановського до київського сотника І. Бутримі щодо надання для московських військ підвод. Адже, таким чином воєвода ігнорував владу над сотником і його – гетьманову, і владу київського полковника: «І він Гетьман дуже тому дивується: для чого він боярин і воєвода до київського сотника... пам'ять прислав [і] не описався про те з ним Гетьманом та з полковником Київським. А йому до того сотника і справи немає (підкреслення наше – О. С.)»²⁹.

Своє підпорядкування у ході Північної війни під військову команду не царя, а його підлеглого О. Меншикова, І. Мазепа сприйняв як прояв «його приниження» «і вважав собі те в безчестя, що він на старості літ за велику кількість

своїх вірних служб отримав нагороду бути під команду царського деньщика». Для гетьмана – шляхтича за походженням, образливим виглядав ще й той факт, що Меньшиков походив із простолюдинів: «Нарешті казав, що не так би йому образливо було, коли б його дано під команду Шеремета, або іншого якогось високоіменитого і від предків своїх заслуженого чоловіка». Проявом приниження гідності розглядалися і спроби надання О. Меньшиковим наказів через голову гетьмана. З цього приводу І. Мазепа наголошував: «Чи може бути більше безчестя, знеславлення і приниження моєї особі понад це!»³⁰

Постійний політичний тиск з боку московської політичної еліти був зумовлений її природноісторичним прагненням, скориставшись протекторством свого володаря щодо Гетьманщини, повністю підпорядкувати її своєму контролю, як політичному, так і соціальному, духовному й економічному.

Імперський тиск з боку московської еліти поєднувався з олігархічним тиском на гетьмана з боку українських старшинських угруповань, що конкурували за владу з гетьманським угрупованням. Іван Мазепа чітко усвідомлював, що старшинська олігархія має достатньо сил, щоб повалити його. Саме так 1672 р. вона усунула Дем'яна Многогрішного, 1687 р. її жертвою став Іван Самойлович із сином Григорієм (не без участі і самого Мазепа). Підступна сила старшинської олігархії Лівобережжя знаходила неодмінну підтримку у Москві. У ситуаціях, коли гетьмани, як виразники інтересів усього суспільства, наступали на приватні інтереси старшинських угруповань, останні завжди вдавалися до одного і того ж політичного маневру: змовившись, надсилали цареві донос про «зраду» гетьмана. Царський уряд прихильно реагував на ці доноси і завжди підтримував наміри старшини усунути гетьмана. Адже чим частіше змінювалась українська влада, тим слабкішою вона ставала в умовах все посилюваного імперського та олігархічного наступу. Для гетьмана це оберталось ситуацією, яку І. Мазепа образно описав такими словами: «...Я живу, ніколи не маючи повної надії своєї цілості, завжди небезпечен, чекаю як віл обуха!»³¹.

Аби не стати жертвою примітивної однак згубно дієвої тактики олігархічних угруповань, Мазепа спершу вирішив опертися на московського царя, заручитися його повною довірою. Гетьман демонстрував максимальну особисту відданість цареві, підтримував максимально дружні взаємини з московськими урядовцями, листувався з ними у вірнопідданській манері, надсилав різноманітні подарунки.

Водночас гетьман спробував гарантувати своє становище, опершись на власні українські традиції та європейський досвід. Мазепа вирішив протиставити культивованому царським урядом донощицтву українські правові засоби. Зважаючи на норму про винесення судом рішень лише на основі доведеного звинувачення, І. Мазепа мав сподівання, що за допомогою права і судового розслідування звинувачень, що містилися у доносах на нього, він зможе захистити як себе самого, так і інституцію гетьманства. У листі 13 квітня 1692 р. до Івана та Петра Олексійовичів І. Мазепа просив запровадити судовий механізм роз-

гляду доносів: «...Утвердити нас грамотою, щоб на гетьмана ніякі наклепи ні від кого у вас великих государів не приймалися і без правового доказу і слідства («розшуку»), щоб гетьман не був у вірності своїй не соромлений». Гетьман пропонував запровадити такий порядок, при якому подібні наклепи розглядалися б в Гетьманщині, в суді «щоб тут на всілякі наклепи були докази свідчені, і тут слідство було чинене». Наслідком судового розгляду мало б бути покарання або гетьмана, або позивача³².

Одночасно І. Мазепа пропонував підпорядкувати судовому розгляду і гетьманські рішення стосовно покарання старшин, щоб вони «без розслідування і без суду генерального не були карані і в заслання відсилані і з єдиного гніву гетьманського, і з особливої його прикрості батьківщини безмовно не були позбавлені». Через кілька фраз він ще раз наголошував, щоб справи розглядалися «не самого одного гетьмана радою, але суду військового генерального розмірковуванням»³³. У будь-якому випадку це призвело б до зміцнення інституту гетьманства. Проте московська верхівка не могла і не бажала погодитися на такий механізм розгляду доносів. Адже він суттєво підірвав би основи залежності українських гетьманів від Москви.

Принагідно зазначимо, що система правових поглядів гетьмана ґрунтувалася на європейському баченні суду, його місця та ролі у суспільному житті. Його погляди залишаються актуальними і для сучасного українського суспільства. Насамперед гетьман дивився на суд як на провідного регулятора суспільних відносин. Судовий розгляд уявлявся йому застосовуванням навіть відносно представників еліти, що повели боротьбу проти політичної системи, її найвищих представників: «...гідний є судової смерті...» – так відгукувався І. Мазепа про повсталого П. Іваненка (Петрика) у листі до візира кримського хана³⁴. Цей короткий вислів все ж таки засвідчує, що навіть очевидних державних злочинців не можна карати свавільно, а виключно за вироком суду.

Спорідненою за своєю сутністю з орієнтаціями на судовий розгляд є налаштованість на аргументоване звинувачення. Під її впливом, незважаючи на своє недовірливе ставлення до Л. Полуботка³⁵, І. Мазепа 31 грудня 1688 р. повідомляв до Москви: «...Оскільки за цими свідоцтвами не довелася на згаданого Леонтія Полуботка в наклепах описана вина, то відпустив його з Батурина до Чернігова без затримання, щоб там жив у домі своєму»³⁶. Так само у ході Північної війни для того щоб засудити до покарання за зраду стародубського полковника М. Миклашевського, суду, на думку І. Мазепа, потрібні були докази, вагоміші, ніж просто факт листування з литовським шляхтичем М. Коцілом³⁷.

Судовий розгляд ніколи не уявлявся українським старшинам як дійство, у своїх функціях спрямоване виключно на покарання. На суд орієнтувалися і як на інституцію, до завдань якої мало входити й створення можливостей для звинуваченого виправдатися. Така орієнтація уже була закладена у визнанні самого факту змагальності сторін, які «щитилися» своїми «контroversіями»³⁸. Ще чіткіше орієнтація на створення судом можливостей для виправдання фік-

сується у думках І. Мазепи про суд як засіб відновлення «справедливості»³⁹; про суд, який би, функціонує «або в невинності чи очищення, чи у винах про покарання виносив присуд»⁴⁰.

Налаштованість на захист своїх стародавніх прав і вольностей як запоруки власного існування, усвідомлення необхідності за тогочасних міжнародних реалій шукати собі протектора, визнаючи себе одночасно підданим, але підданим на певних умовах – все це у комплексі призвело до формування орієнтацій на договірність.

Семантика даного поняття передбачає взаємні зобов'язання сторін, що домовляються. Це, зі свого боку, потребує сприйняття себе відносно рівноправним учасником договірного акту⁴¹. Зразу ж зазначимо, що налаштованість на договірність була рисою не лише політико-культурного обличчя української політичної еліти. Дослідники розглядають дану орієнтацію як один із найбільш звичних для європейських суспільств середньовіччя та ранньомодерного часу регулятор політичних відносин між суверенами-монархами та місцевими елітами. З огляду на дану цінність будь-яка домовленість розглядалася як акт взаємного зобов'язання. Васал обіцяв своєму сюзеренові «покору, службу й вірність в обмін на захист і пошанування привілеїв васала й традицій його країни. Якщо підданий мав підстави вважати, що його володар порушує свої зобов'язання, він мав право (знамените *jus resistendi*) виступити проти нього на захист своїх інтересів»⁴² або ж просто припинити свої договірні зобов'язання.

Однією зі складових зорієнтованості на договірність була вимога до монарха-протектора не лише надавати воєнний захист, але й шанувати та гарантувати від нехтування «привілеї підданого»⁴³, а отже, поважати його «права і вольності», людську гідність, зусилля і справи, виконувані на спільну користь чи користь суверена. Вимога поважати підданих чітко фіксувалася П. Орликом у описі обурення вищого ешелону старшинства з приводу висловлювань п'яного О. Меншикова: «...Час нині за тих ворогів (старшин – О. С.) братися». Зреагувавши на це, старшини казали, що козаки «за наказом царської величності, без всілякої незгоди, вірним і слухняним серцем... своїми оброками служать далекими і довгими походами, з останньої худоби розоряються, кров свою проливають, і у різних місцях, то в Інхлянтах, то в Польщі, то в Литві, то в Казанській державі, то в Донських містах, гинуть і зменшуються, а за ті служби, і попередні за турецької війни і за теперішні не тільки жодної немає милості, але ще і лають нас і принижують і неробами називають, і вірної нашої служби за півшага не цінують, а врешті і про погибель нашу промишляють»⁴⁴. Та ж сама орієнтація на повагу до гідності українців, як підданих, з боку турецьких, польських, московських протекторів прослідковується і у вірші І. Мазепи:

*От всіх не маш зичливості,
А ні слушної учтивості:
Мужиками називають,
А підданством дорікають*⁴⁵.

Зневажання російською стороною природньої вимоги поважати гідність підданих, українською стороною сприймалося за одну із достатніх причин або, принаймні достатній привід обґрунтування свого права шукати заміни старому протекторові. Коли з листа від наказного гетьмана Д. Горленка І. Мазепа дізнався, що людські права і гідність того, разом із старшинами відверто були знехтувані московитами (їх насильно з коней «зіпхнуто», і коні забрано «в підводи»); довідався також, що і соціально-професійні узвичаєння козацтва знаходяться під загрозою (Д. Горленко надіслав копію царського указу, стверджував П. Орлик, яким полки Київський і Прилуцький планувалося відрядити до Пруссії «заради навчання і переоблаштування їх у регулярні драгунські полки») – вислухавши все це, гетьман сказав: «Якого ж нам добра надалі сподіватися за нашу вірну службу, і хто ж би був таким дурнем як я, щоб під цей час не перехилився до противного боку на такі пропозиції, які Станіслав Лещинський до мене надіслав?»⁴⁶

Як засвідчує опис даного епізоду, орієнтації на договірність включали і сподівання підданих, добути за старанну службу вшанування і винагороду. Ту ж саму орієнтацію І. Мазепа виявив після наради в Жовкві 1707 р. вимовивши: «Якби Богу так вірно і старанно служив, отримав би найбільшу винагороду, а тут, хоча б в ангела перетворився, не зміг би службою і вірністю моєю жодної отримати подяки»⁴⁷. Такі слова І. Мазепа, з нашого погляду, не варто розглядати як прояви його особистісних орієнтацій. Очевидно, що саме орієнтації на винагороду за вірну й старанну службу були первинними у межах орієнтацій на договірність, коли договір ще зводився до контракту між монархом та армією найманців.

Найчастіше налаштованість на договірність проявлялася у комплексі з орієнтацією на отримання захисту у випадку ворожого нападу. На нездатність російського монарха надати захист для України вказував також П. Орлик, розповідаючи, що коли на початку 1708 р. гетьман попросив у царя 10 тис. російських солдатів, щоб захистити Лівобережжя від вторгнення шведів, то отримав у відповідь: «Не тільки 10000, але й десять чоловік не можу дати: як можете, самі бороніться». За таких обставин, у І. Мазепа залишався єдиний засіб захисту – змінити протекцію слабкого на протекцію сильнішого володаря і таким чином захистити «бідну, нещасну Україну». Таку зміну гетьман вважав цілком виправданою, а разом з ним – і П. Орлик, переказуючи слова свого покровителя: «І сам Бог і цілий світ буде бачити, що від нужди те вчинили ми і, як вільний незавойований народ, старалися про спосіб цілості нашої»⁴⁸.

Як видно із останньої цитати, позиції стосовно договірності не менш тісно поєднувалися з орієнтаціями на вільний вибір протекції. Так, П. Орлик у листі до С. Яворського зміну І. Мазепою протекції подавав у класичній схемі. Він стверджував, що гетьман навіть написав до царя листа, у якому подякував за протекцію, а разом з тим постарався «виписати всі наші образи колишні

і сучасні, прав і вольностей відняття, остаточне розорення і заздалегідь підготовану всьому народові згубу». Довівши таким чином, що порушення умов договору виходило з московського боку, автор підводив до природного, у межах орієнтацій на договірність, висновку: «Ми як вільні під високодержавною царської величності руку для православ'я Східного одновірства прихилилися, так залишаючись вільним народом, вільні тепер відходимо»⁴⁹.

Даний приклад може одночасно служити й для ілюстрування того твердження, що орієнтації на договірність передбачали також можливість припинення договірних стосунків. Це і зробив І. Мазепа висени 1708 р. У межах даної орієнтації, І. Мазепа пояснював 15 листопада 1708 р. веркіївському сотнику недоцільність визнання підданства Москві, «оскільки і сама до своїх кордонів від військ Шведських відступає, залишивши нас і Малу Росію безборонну і безпомічну»⁵⁰.

У рамках тієї ж самої зорієнтованості на договірність будував свої аргументи на користь припинення свого підданства царю і розірвання договірних стосунків з ним гетьман І. Мазепа під час війни маніфестів: «...Всюди кредит Російського народу страчений від недотримання трактатів і даних обітниць»⁵¹. Зрадою договірним обов'язкам, яку вчинила «Держава Московська» стосовно України-Гетьманщини, пояснював перехід гетьмана під протекцію до Карла XII і П. Орлик у преамбулі до Бендерської конституції⁵².

Приклади, наведені при розгляді орієнтацій на пошуки протектора, визнання підданства та договірність засвідчують, що у стосунках з монархами українська політична еліта керувалася нормою європейського звичаєвого права, найточніше, на думку О. Субтельного, зафіксованого у Schwabenspiegel – одному із первісних джерел звичаєвого права Середньо-Східної Європи: «Ми маємо служити нашим монархам, оскільки вони охороняють нас, але якщо вони більше не захищають нас, то ми більше не повинні їм служити»⁵³.

Ідеал договірних взаємин Мазепа почав втілювати за допомогою договору з королем Швеції наприкінці березня 1709 р. у Великих Будищах. Він передбачав, що Україна мала стати незалежною державою – князівством, очоленим довічним виборним гетьманом-князем. До території князівства мали увійти землі Гетьманщини та відвойовані в Московії землі, що належали українському народові з давніх часів. Шведський король зобов'язувався: виступати у ролі протектора захисника України; захищати її від усіх ворогів, коли про це проситимуть гетьман і «стани»; не претендувати на титул князя України чи командувача збройних сил князівства; надсилати до України війська «під командою шведських генералів, але під час операцій в Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам». Україна зобов'язувалася виступати воєнним союзником Швеції та надавати для дислокації шведських сил українські міста: Стародуб, Малин, Батурич, Полтаву, Гадяч⁵⁴.

На жаль, Карл XII надто довіряв своєму воєнному щастю та зверхньо оцінював можливості царя⁵⁵.Поразка під Полтавою перекреслила плани І. Ма-

зепи та прискорила його смерть.

Підсумовуючи сказане, вважаємо за необхідне підкреслити, що сучасна історична наука не може далі розвиватися лише шляхом розширення тематики і занурення у деталі подієвої історії. Настав час дослідження соціокультурного тла історичних подій, явищ, процесів. Такий напрям досліджень забезпечать приріст не стільки емпіричних знань, скільки розуміння тих спонук, якими керувалися у своїй діяльності історичні суб'єкти. Що стосується чинників відмови І. Мазепи від протекції московського царя та перехід під протекцію шведського короля, то вони бачаться такими: постійний латентний політико-культурний конфлікт з московською політичною верхівкою щодо змісту підданства, яке українською стороною розумілося як виконання виключно воєнних обов'язків щодо монарха-протектора; сприйняття українськими політиками себе незалежними від московського царя у соціально-економічному сенсі; перешкоджання московськими військовими та урядовцями виконанню гетьманом своїх функцій гаранта незмінності суспільно-політичного устрою Гетьманщини, прав і вольностей українських станів; імперська налаштованість царя та московської військово-політичної верхівки на порушення усталеної схеми прийняття та легітимації політичних рішень щодо Гетьманщини: «за нашим проханням, а монаршим указом»; ігнорування царським урядом спроб І. Мазепи подолати доносицтво українських олігархічних угруповань як інструмент політичної боротьби проти гетьмана; обурення української сторони щодо порушення царем засад договірності: нехтування монархом гідності, зусиль і справ підданого у ході виконання ним своєї частини договірних зобов'язань, а з іншого боку, відмова монарха виконувати свою частину договірних зобов'язань – надавати воєнний захист підданому; близькість до європейських політико-правових цінностей та норм і несприйняття московських.

Примітки:

¹ Ковалевська О. Образ гетьмана Івана Мазепи в українській історіографії // Академічні й до академічні образи української історіографії. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2012. С. 589-651.

² Кінан Е. Традиції московської політичної культури // Його ж. Російські історичні міфи. К., 2001. С. 87.

³ Плохій С. Божественне право гетьманів : Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucraïnica : ментальність та історія ідей. Т. III. К., 1994. С. 100.

⁴ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. Упорядник та автор передмови В. В. Станіславський. К., 1996. С. 73.

⁵ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Відень, 1920. С. 124, 126.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі: Акты ЮЗР). Т. 5. С. 256.

- ⁷ Стороженки. Фамильный архив. Т. 1. К., 1902. С. 5.
- ⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 1. Владимир, 1903. Т. 1. С. 100.
- ⁹ Стороженки. Фамильный архив Т. 1. К., 1902. С. 10.
- ¹⁰ Акты ЮЗР. Т. 13. С. 394-395.
- ¹¹ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі: Акты ЗР). Т. 5. С. 266.
- ¹² Акты ЗР. Т. 5. С. 175, 221.
- ¹³ Там же. С. 286.
- ¹⁴ З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи... С. 16, 43 та ін.
- ¹⁵ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. К., 1884. С. 24.
- ¹⁶ Акты ЗР. Т. 5. С. 221.
- ¹⁷ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 528.
- ¹⁸ Акты ЮЗР. Т. 13. С. 484.
- ¹⁹ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи... С. 28.
- ²⁰ Эварницкий Д.И. Источники...Т. 1. С. 514-515
- ²¹ Стороженки. Фамильный архив. Т. 1. С. 5.
- ²² Акты ЮЗР. Т. 13. С. 462.
- ²³ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. II. 1691–1722. Москва, 1859. С. 5-7.
- ²⁴ З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи... С. 112-113.
- ²⁵ Источники Малороссийской истории...Ч. II. С. 174.
- ²⁶ З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи... С. 78-79.
- ²⁷ Там само. С. 93-94.
- ²⁸ Эварницкий Д. И. Источники... Т. 1. С. 495-496.
- ²⁹ Звідомлення Л. О. Окиншевича про відрядження до Москви (травень – липень року 1926) // Праці комісії для виучування західньо-руського та українського права. Вип. 3. К., 1927. С. 344-345.
- ³⁰ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.) : свідчення самовидця про Мазепине відступництво // Субтельний О. Мазепинці : Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994. С. 163.
- ³¹ Источники Малороссийской истории... Ч. 2. С. 104.
- ³² З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи... С. 73-74.
- ³³ Там само. С. 74.
- ³⁴ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи... С. 107.
- ³⁵ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. К., 2001. С. 68.
- ³⁶ З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи... С. 62.
- ³⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. I «Стародубский полк». К., 1889. С. 30.
- ³⁸ Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-23 годы // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. К., 1898. С. 8.

- ³⁹ Источники малороссийской истории... Ч. II. С. 70.
- ⁴⁰ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи... С. 74.
- ⁴¹ Потульніцький В. А. Історія української політології: Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. К., 1992. С. 93.
- ⁴² Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994. С. 26.
- ⁴³ Там само. С. 26.
- ⁴⁴ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721р.): свідчення самовидця про Мазепине відступництво // Субтельний О. Мазепинці... С. 164.
- ⁴⁵ Источники малороссийской истории... Ч. II. С. 110.
- ⁴⁶ Лист Пилипа Орлика... С. 159-160.
- ⁴⁷ Там само. С. 166.
- ⁴⁸ Лист Пилипа Орлика... С. 171.
- ⁴⁹ Там само. С. 181.
- ⁵⁰ З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи... С. 182.
- ⁵¹ Источники Малороссийской истории... Ч. 2. С. 203.
- ⁵² Там само. С. 242-243.
- ⁵³ Субтельний О. Мазепинці... С. 26.
- ⁵⁴ З договору між шведським королем Карлом XII та українським гетьманом І.Мазепою // Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648– 714 рр. Київ-Нью-Йорк, 2003. С. 386-387.
- ⁵⁵ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988. С. 166.

Oleksij Strukevych. Political-cultural factors of the change by Ivan Mazepa of the monarchical protection in the autumn 1708. *It is asserted, that such factors were: constant political-cultural conflict with the political top of Moscow about the content of subjectivity, that was understood by the ukrainian side as the fulfilment only militari duty by the monarch-protector; the ukrainian politics perceived themselves independent from moscow tsar in socio-economical content; the interference by Moscow government persons to the fulfilment by Hetman of his functions as the guarantor of the constancy of the socio-political state-governement system of Hetmanshchyna rights and liberties of the ukrainian estates; the imperial mood of the Moscow top at the violation of the established scheme of the assumption and legitimation of the political decisions about Hetmanshchyna: «according our request, implemented by monarchical decree»; the ignorance by the Moscow government of the Mazepa's attempts to overcome the snitching of the ukrainian oligarchial groups as the instrument of the political fighting against Hetman; the indignation of the ukrainian side because of the violation by tsar of the princips of the agreement: negcecting by him of the dignity, efforts and acts of the subject during the fulfilment by him of his part of the agreed duties and from the other side, the refusal by monarch to fulfil his agreed duties: to give military protection to the subject; the nearnes to the european political and legal values and norms and*

unreception of such from Moscow.

Key words: *Mazepa, Hetmanshchyna, the princip to the faithfulness of the agreement, subject, protection, legal government regulating.*

Отримано 1.06.2017 р.